

Кокус В. В.
(м. Вінниця)

ГЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ОСЕРЕДКІВ СХІДНОЇ ВОЛИНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ.

***Анотація.** У статті на основі аналізу літературних та архівних джерел висвітлено внесок науковців краєзнавчих осередків Східної Волині у дослідження геологічної будови, рельєфу і мінерально-сировинних ресурсів регіону в 20-х роках ХХ ст. Проаналізовано науковий доробок С. В. Бельського, Н. К. Ненадкевич-Говорової, Й. Ф. Матківського, С. П. Нечипоренко, Ю. М. Абрамовича та ін. З'ясовано, що активну наукову діяльність з вивчення надр краю в цей період проводили співробітники Волинського науково-дослідного музею, Коростенського окружного краєзнавчого бюро, Коростенського окружного краєзнавчого музею, Шепетівського наукового товариства при ВУАН, а також науковці інших міст України. Завдяки зусиллям краєзнавців в 20-х роках ХХ ст. на теренах Житомирщини було відкрито чимало родовищ цінних корисних копалин, удосконалено та поглиблено знання про геологічну будову, ґрунтоутворюючі відклади, мінералогічний склад гірських порід, рельєф краю.*

***Ключові слова:** геологічна будова, корисні копалини, мінерально-сировинні ресурси, науково-дослідний музей, гірські породи, мінерали, краєзнавчий музей, мінералогічний склад, будівельні матеріали, геологічна експедиція.*

Глибоке осмислення минулого Волинського краю, освоєння надбань його видатних діячів, чії імена упродовж тривалого періоду історії були забуті — важлива складова національного відродження Української держави. З огляду на це заслуговує на увагу низка вчених, які зробили вагомий внесок у вивчення надр Житомирщини.

Необхідність освоєння природних ресурсів для господарських потреб в 20-х роках ХХ ст. зумовила розвиток геолого-геоморфологічних досліджень на науковій основі. Керівництво країни в цей період внаслідок важкого економічного становища спрямовувало наукові дослідження в першу чергу на задоволення господарських потреб. В пояснювальній записці до п'ятирічного плану робіт Українського відділу геологічного комітету на 1924-1929 рр. йшлося про те, що першочерговим завданням є дослідження корисних копалин. Це міркування мотивувалося тим, що корисні копалини є однією з найнеобхідніших умов відродження народного господарства. Діяльність місцевих наукових установ в справі дослідження корисних копалин координували Український

комітет краєзнавства, бюро продуктивних сил при Укрдержплані, а також Українській відділ геологічного комітету.

Серед регіональних науково-краєзнавчих осередків Волині геологічні дослідження активно проводили члени Коростенського окружного бюро краєзнавства, Волинського науково-дослідного музею, Коростенського окружного краєзнавчого музею, Шепетівського наукового товариства при ВУАН. Одним з найактивніших діячів краєзнавчого руху Волині був відомий геолог, завідувач геологічним відділом Волинського науково-дослідного музею С. В. Бельський (1866-1943), який в 20-х – 30-х роках ХХ ст. зробив вагомий внесок у дослідження надр Волині. У цей час дослідник стає керівником кафедри мінералогії Волинського інституту народної освіти. Займаючись педагогічною діяльністю, він водночас систематично організовував і брав безпосередню участь в геологічних і краєзнавчих експедиціях, під час яких було відкрито чимало родовищ корисних копалин на території краю [7, с. 230].

Починаючи з 1921 р. на замовлення Українського відділу геологічного комітету і Волинського раднаргоспу експедиція під керівництвом С. В. Бельського розпочала планомірне дослідження території губернії. Зокрема, в Овруцькому і Коростенському повітах були відкриті родовища гранітів, вогнетривких глин, польового шпату, кварцитів та ін. С. В. Бельському належить заслуга у відкритті «металу віку» — ільменіту та організації промислової розробки топазів. У 1923 р. професор С. В. Бельський на замовлення всеукраїнського об'єднання «Фарфор-фаянс-скло» за участю професора Л. Л. Іванова здійснив пошукові роботи з метою виявлення покладів керамічної сировини для Баранівського, Довбиського, Полонського та Токарівського заводів. Було виконано роботи на площі 1200 кв. верст, складено детальну геологічну карту [7, с. 230].

Внаслідок геологічних досліджень 1921-1924 рр. С. В. Бельським було встановлено низку нових, раніше невідомих фактів. Зокрема, з'ясовано наявність і визначено напрямки двох дислокацій на теренах Волині — гуронської та каледонської, встановлено факт абразії поверхні східної частини Волині трансгресивним крейдяним морем, доведено факт існування на північ від лесової зони післяльодовикової пустелі, визначено два окремих генетичних процеси в утворенні первинних каолінів Волині.

Науковцями Волинського науково-дослідного музею під керівництвом С. В. Бельського у 1926 р. проводились дослідження корисних копалин Коростенщини: будівельних матеріалів, глин, торфу, каоліну, вогнетривких глин, радіоактивного мулу, польового шпату, кварцу, залізних руд, кременю, білих кварцових пісків тощо. Дослідженням було охоплено площу в 750 км² в районі міст Коростеня, Городниці, Смільчина. Аналізи корисних копалин було проведено в Києві, складання геологічної карти і

лабораторна обробка зразків гірських порід – в Житомирі під керівництвом С. В. Бельського. Зразки радіоактивного мулу, знайденого поблизу м. Городниця, було відправлено на аналіз до радіологічного інституту в Одесі. За своїми хімічними властивостями цей мул близький до Вісбаденських лікувальних родовищ Німеччини [10, с. 197]. За результатами досліджень було складено геологічну карту округи. Значна частина зразків гірських порід, мінералів, палеонтологічних решток була передана до Волинського науково-дослідного музею. В результаті проведених досліджень в районі населених пунктів Городниця, Катеринівка, Коростень та Жупанівка були відкриті родовища каолінів та глин, що мало велике значення для розвитку будівельної промисловості. Результати досліджень корисних копалин Коростенщини С. В. Бельський разом зі співробітниками геологічної секції Волинського науково-дослідного музею Н. К. Ненадкевич-Говоровою, Й. Ф. Матківським та С. П. Нечипоренко узагальнили у праці «Геологічні дослідження Коростенщини року 1926». С. В. Бельський у цій праці детально описує кристалічні гірські породи в районі м. Ємільчина, інтрузивні, ефузивні, метаморфічні та осадові гірські породи міст Городниці та Коростеня. Зразки гірських порід з усіх родовищ корисних копалин були передані в лабораторію Київського політехнічного інституту для проведення хімічного та механічного аналізу. Для кожного родовища корисних копалин вчений визначив орієнтовні запаси сировини. Особливого значення автор надавав вивченню кристалічних гірських порід краю. Значний інтерес викликає розділ «Стратиграфічний нарис», в якому С. В. Бельський описує відклади докембрію, крейди, палеогену, неогену та четвертинного періоду, що зустрічаються на теренах Коростенського округу. Значну увагу автор приділив опису еолових форм рельєфу — барханів та дюн. Вивчаючи долини річок Східної Волині, С. В. Бельський відмічав їх приуроченість до давніх тектонічних тріщин [6, с. 160]. Окремий розділ праці дослідник присвятив вивченню корисних копалин: каолінів, вогнетривких глин, радіоактивного мулу, кварцових пісків та торфу (2, с. 67). На думку С. В. Бельського, значний інтерес викликають каоліни Волині, що містять в значній кількості боксит та титаністий залізняк. Боксит йде на виробництво алюмінію, а титаністий залізняк для виробництва броні. Експедиціями відкрито понад 20 покладів титаністого залізняка, із загальними запасами 6-7 млн. пудів. Ці родовища мали велике значення для металургійної промисловості. В 1920-х роках С. В. Бельський публікує ще кілька праць, які присвячених геології Волинської округи: «Геологічні дослідження на Волині року 1928-1929», «Нове до геології Волині», «Викопні багатства Волині» (1925) та ін. У часопису Харківського наукового товариства «Вісник природознавства» С. В. Бельський опублікував цікаву розвідку присвячену походженню підземних вод.

Підсумки досліджень друкувалися в збірниках наукових праць, що видавалися під егідою Волинського науково-дослідного музею та окружної планової комісії. С. В. Бельський

надавав великого значення популяризації знань про природні багатства краю, дбав про формування геологічної колекції Волинського науково-дослідного музею, читав лекції студентам на географічному факультеті Житомирського ІНО. С. В. Бельський є автором фундаментальної праці «Геологія та корисні копалини Житомирської області» (1941), рукопис якої зберігається у фондах Житомирського обласного краєзнавчого музею. Йому ж належить заслуга у складенні однієї з перших карт корисних копалин Житомирщини. Всього у музеї на сьогодні зберігається понад 100 експонатів, залишених для нащадків науковцем. У 1928 р. Укрнаука відкрила при Волинському науково-дослідному музеї аспірантуру, керівником якої було призначено проф. С. В. Бельського [7, с. 231]. Водночас (від 1928 р.) працював також професором геології Житомирського сільськогосподарського інституту. З 1929 р. перебував також на посаді старшого геолога Українського геологорозвідувального тресту. С. В. Бельський є автором неопублікованих оповідань про життя український геологів [8, с. 575-576].

Дослідження магматичних порід в околицях м. Городниця проводила співробітниця геологічної секції Волинського науково-дослідного музею Н. К. Ненадкевич-Говорова. Упродовж літа 1926 року дослідниця обстежила і описала понад 80 виходів кристалічних порід. В збірнику «Геологічні дослідження Коростенщини року 1926» вона опублікувала статтю «Вибухові породи околиць м. Городниці Коростенської округи», в якій зробила повний опис виходів кристалічних гірських порід з мікроскопічною та мінералогічною характеристикою. За даними Н. К. Ненадкевич-Говорової, Городницький масив кристалічних порід складається переважно з сірого граніту, який виходить на поверхню вздовж берегів річок у вигляді мініатюрних каньйонів [2, с. 78]. В ході польових досліджень науковець описала 142 родовища пегматитових гранітів і польових шпатів. Серед них вона виділяє 17, що мають промислове значення. Проте лише в десяти з них промислові запаси польового шпату значні, у решти промислове значення низьке. Вона детально описує умови залягання жил пегматитових гранітів у гнейсах та гранітах, визначає розміри включень польових шпатів у жилах, їх промислові запаси, продуктивність родовищ, умови видобутку та вивозу добутої сировини, транспортне обслуговування родовищ, якість сировини, довжину та потужність пегматитових жил. Основні продуктивні родовища пегматитів та польового шпату зосереджені вздовж берегів р. Гуйва, Тетерев, Кам'янка та Гнилоп'ять. У 1930 р. побачила світ праця Н. К. Ненадкевич-Говорової «Геологічний нарис південно-східної частини Черняхівського району на Волині», в якій наведено петро-мінералогічну характеристику порід та геологічну будову місцевості.

Співробітник геологічної секції Волинського науково-дослідного музею Й. Ф. Матківський під керівництвом С. В. Бельського проводив дослідження магматичних порід

околиць м. Коростеня. За результатами дослідження у збірнику «Геологічні дослідження Коростенщини року 1926» він опублікував нарис «Вибухові породи околиць м. Коростеня». В першій частині нарису автор робить опис всіх зареєстрованих під час польових досліджень виходів кристалічних порід з короткою характеристикою відслонень. Друга частина нарису присвячена вивченню структури та мінералогічного складу магматичних гірських порід з вказівками місць їх поширення в околицях м. Коростеня. Найбільше уваги Й. Ф. Матківський приділив опису мінералогічного складу, текстури та структури червоних та сірих гранітів, що є типовими для м. Коростеня та його околиць. Камеральна обробка зібраних під час польових досліджень матеріалів, мікроскопічний аналіз зразків гірських порід проводилися в лабораторіях м. Житомира упродовж 1926-1927 рр. (2, с. 93)

Дослідження пегматитів та аплітів околиць міст Городниця і Ємільчина в складі Волинської геологічної партії упродовж літа 1926 р. проводив аспірант геологічної секції Волинського науково-дослідного музею С. П. Нечипоренко. Ці гірські породи, на його думку, є продуктами кінцевих стадій застигання кислої магми. За результатами дослідження С. П. Нечипоренко опублікував нарис «Пегматити та апліти околиць м. Городниці та Ємільчина», в якому на основі мікроскопічного та мінералогічного аналізу гірських порід виділяє три типи пегматитів: адамеліт-пегматити, граніт-пегматити та діорит-пегматити. Найстаршими за віком є адамеліт-пегматити, утворення яких С. В. Бельський пов'язував з кінцевою стадією застигання магми. Аналіз мінералогічного складу пегматитів району дозволив автору віднести їх до Забайкальського та Прибайкальського типів і передбачити наявність в них берилів, топазів, цирконію, піритів тощо [2, с. 118].

У 1923 році у м. Коростені в складних умовах був заснований окружний краєзнавчий музей. З самого початку свого існування музей твердо став на фундамент науково-краєзнавчої роботи, узгоджуючи свою діяльність з Житомирським та Київським науковими центрами. Вивчення продуктивних сил Коростенщини полягало, головним чином, у геологічних дослідженнях і пошуках корисних копалин. Подібні дослідження на Коростенщині були проведені у 1924-1926 рр. [10, с. 195].

Внаслідок досліджень виявлено значну кількість родовищ корисних копалин: гранітів, габро, базальтів, каолінів, вогнетривких глин та ін. Хімічний аналіз глин, а також петрографічне дослідження інших гірських порід було проведено в лабораторіях м. Житомира. Відкриті родовища незабаром почали експлуатуватись. Найцінніші корисні копалини почали експортуватись за кордон. За результатами польових досліджень було складено одноверстову геологічну карту регіону.

У 1925 р. було засновано Коростенське окружне бюро краєзнавства, головою якого

став директором музею та окружний інспектор народної освіти Ф. А. Козубовський. При бюро було створено музей краєзнавства, метеорологічну станцію, дві сільськогосподарські науково-дослідні станції. Працівниками сільськогосподарських науково-дослідних станцій за участю членів окружного краєзнавчого музею проводилось дослідження фізичних та хімічних властивостей ґрунтів округу. В окружному музеї Коростеня було експоновано понад 400 зразків корисних копалин, що були відкриті дослідниками. У 1927 р. Коростенське окружне бюро краєзнавства провело дослідження родовищ природних фарб та мергелю [3, с. 47].

У 1927 р. Ф. А. Козубовський у журналі «Краєзнавство» опублікував статтю «Геологічні дослідження на Коростенщині», в якій розглянув поширення корисних копалин на теренах регіону. Автор зазначає, що в межах округу поширені поклади каоліну, будівельного каміння, гранітів, діоритів, гранату, бурштину, бурого залізняка, базальту, лабрадоритів, вохри, гнейсів, пісковиків тощо. Коростенський каолін, на думку автора, за якістю є одним з найкращих в СРСР. В районі с. Городниці внаслідок проведених у 1926 р. геологорозвідувальних робіт було відкрито родовища радіоактивного мулу. Дослідник зазначає, що розвідці корисних копалин необхідно в найближчу п'ятирічку надати планового характеру. Найбільше уваги у статті приділено питанням розвідки та розробки покладів торфу, запаси якого оцінювались автором на теренах Коростенщини у 210 млн. тон [5, с. 16].

Інформація Коростенського окружного краєзнавчого бюро дає можливість побачити, яку роботу проводили з цього питання дослідники Коростенщини. У 1924 р. завідділом Волинського науково-дослідного музею С. В. Бельський на замовлення Волинського губмісцгоспу та Всеукраїнського тресту «Порцеляна-фаянс-шкло», з участю коростенських краєзнавців створив 4 пошукових партії, які охопили 2400 км² території Ушомирського та Барашівського районів Коростенщини. Дослідниками було відкрито поклади граніту, габро, базальтів, каоліну, нанесено їх на карту. Сировину почали видобувати і навіть експортувати за кордон [10, с. 196].

Дослідженням каолінів Східної Волині займався співробітник Коростенського окружного краєзнавчого музею Ю. М. Абрамович. У 1927 р. в журналі «Минеральное сырьё» він опублікував статтю «Месторождение первичных каолинов Волини», в якій розглянув наслідки досліджень відкладів каоліну на теренах краю за останні роки. У 1930 р. Ю. М. Абрамович у збірнику «Краєзнавство на Коростенщині» публікує нарис «Про корисні копалини Коростенщини», в якому підсумовує дослідження мінеральних ресурсів округу, проведених упродовж 1921 р. за дорученням Коростенського окружного музею краєзнавства та окружної планової комісії. У ньому нарису автор на основі власних спостережень та аналізу попередніх праць зробив опис корисних копалин Коростенського округу, керамічної

сировини, будівельних матеріалів, абразивного каміння, орнаментних матеріалів, паливних корисних копалин, руд, природних (мінеральних) фарб. При цьому Ю. М. Абрамович детально описує кожне родовище, зокрема подає дані про запаси сировини, хімічний склад корисних копалин, розташування їх відносно промислових підприємств та населених пунктів. Автором цієї праці детально охарактеризовано родовища каолінів, вогнетривких глин, польових шпатів, кварцу, кременю, пісків, габро, мергелів, гранітів, лабрадоритів, пісковиків, бурштину, торфу, вохри тощо [6, с. 163].

До вивчення геологічної будови і корисних копалин регіону коростенські краєзнавці залучали вчених наукових установ інших міст України. У 1926 р. науковим співробітником Геологічного кабінету ВУАН Г. В. Закревською разом з науковим співробітником музею М. І. Бурчак-Абрамовичем було обстежено Овруцько-Словечанський кряж з метою проведення тут екскурсії для делегатів другого Всесоюзного з'їзду геологів. У 1928 р. Г. В. Закревська під час геологічного дослідження Овруцько-Словечанського кряжу у с. Кам'янка Гладковецька відкрила родовище вохри. У 1929 р. у «Бюлетені Українського районного геологорозвідувального управління» дослідниця опублікувала статтю «3-х верстове геологічне з'явлення в Овруцько-Словечанському районі влітку 1929 року».

З 1925 р. геологічний пошук на території Коростенщини здійснював Український відділ геологічного комітету. Матеріали про результати роботи розмістив «Вісник Українського відділу геологічного комітету». У 1929 р. інженер-геолог Українського геолого-розвідувального управління Ю. Г. Дубяга поблизу м. Малина відкрив родовище графіту. Співробітниця Українського відділу геологічного комітету М. І. Ожегова у 1926-1928 рр. проводила дослідження кристалічних порід на території Коростенського округу. У 1928 р. у «Віснику українського відділу геологічного комітету» була опублікована її стаття «Несколько слов о рапакиви из окрестностей Малина». Дослідницею констатовано значне поширення на Волині рапаківіподібних гранітів, а також широкий розвиток фумарольної фації, яка представлена гранітами з великою кількістю плавикового шпату.

Опису геологічної будови Коростенського округу присвятив одну з перших своїх праць «Нарис природи Коростенщини» відомий український геолог В. Г. Бондарчук. Зокрема, він розподілив різні види мінеральних ресурсів кожного з районів Коростенщини на групи та визначив перспективи їх використання у господарстві.

В листопаді 1926 року було утворено Шепетівське наукове товариство. 16 листопада 1926 р. відбулись перші загальні збори його фундаторів, які прийняли рішення заснувати під егідою ВУАН наукове товариство дослідників Шепетівщини. У жовтні 1927 р. Шепетівське наукове товариство було включено до установ ВУАН. Товариство очолив

Ю. С. Міцельський, заступником став Г. К. Молдован. Його діяльність координувала рада з п'яти чоловік. Радою товариства було вирішено утворити три секції: природничо-географічну, культурно-історичну та соціально-економічну. Відповідальним секретарем та головою природничо-географічної секції було призначено В. І. Кочубея. Почесними членами товариства стали М. І. Безбородько, П. А. Тутковський, С. С. Гамченко, О. П. Новицький та ін. (4, с. 1). Товариство займалось вивченням корисних копалин регіону: силікатів, вапняків, крейди, будівельних та гончарних глин. В планах роботи товариства на 1929-1930 рр. було дослідження родовищ фосфоритів, лімоніту, графіту та торфу [9, с. 38]. Одним з напрямів діяльності Шепетівського наукового товариства була організація експедицій та науково-пізнавальних екскурсій територією краю.

Член природничо-географічної секції С. А. Годован провів експедиційне дослідження території вздовж р. Хомора, за наслідками якого описав рельєф, геологічну будову та корисні копалини басейну річки. За результатами дослідження була складена карта корисних копалин, на якій нанесені родовища вапняків, пегматитів, глин, пісків та ін. Голова природничо-географічної секції В. І. Кочубей провів детальне геологічне дослідження Полонського району з метою дослідження покладів кварцу. Дослідником були зібрані зразки кварцу, мусковіту, ортоклазу, пегматиту та детально досліджені їх родовища. Упродовж 1927 р. В. І. Кочубей вивчав також відклади кінцевої морени в Славутському районі [4, с. 2].

Активна краєзнавча діяльність товариства та окружного музею знайшла своє відображення й у видавничій сфері, зокрема в 1927 р. розпочато видавництво «Бюлетеня Шепетівського наукового товариства», в 1928 р. видано брошуру «Екскурсант Шепетівщини», підготовлено до друку перший та другий випуски «Довідника Шепетівщини». У 1928 р. вийшов друком перший том «Праць Шепетівського наукового при ВУАН товариства». У планах товариства на 1928-1929 рр. було організувати геологічну експедицію під керівництвом проф. М. І. Безбородько для дослідження покладів вапняків та глин на теренах Шепетівщини (1, с. 142). У 1929 р. в архіві цього наукового осередку знаходилось кілька рукописів наукових праць. Проіснувало товариство до початку 1930 року.

Таким чином, краєзнавцями Східної Волині в 20-х роках ХХ ст. був зроблений вагомий внесок у вивчення геологічної будови, рельєфу, мінералогічного складу гірських порід, мінерально-сировинних ресурсів краю. Науковцями краєзнавчих осередків регіону упродовж 20-х років ХХ ст. було відкрито чимало нових родовищ цінних корисних копалин, що мало важливе значення для розвитку промисловості не лише Волині, а й всього СРСР. Наукові праці, видані краєзнавчими осередками Волині упродовж 1920-х років, зберігають своє наукове і пізнавальне значення і тепер.

Література та джерела

1. Берковський В. Студії з історії Славутчини/ Владислав Берковський. — Київ: Пульсари, 2008. — 232 с.
2. Більський С. В. Геологічні дослідження Коростенщини року 1926 / С. В. Більський. — Житомир: Б. в., 1931. — 120 с.
3. Життя краєзнавчих організацій. Коростенська округа // Краєзнавство. — 1928. — № 2-3 — С.46-47.
4. Звідомлення про діяльність Шепетівського наукового при ВУАН товариства за 1927 рік //ІР НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України. — Ф. X. — Оп.1. — Спр. 11905. —Арк. 2.
5. Козубовський Ф. Геологічні дослідження на Коростенщині / Ф. Козубовський // Краєзнавство. — 1929. — № 5 — С. 11-18.
6. Кокус В.В. Внесок краєзнавців Східної Волині у розвиток геологічних досліджень регіону в 1920-х роках / В. В. Кокус // Краєзнавство та музейна справа в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею, 27-29 жовт. 2010 р. – Житомир, 2010. – С. 159-164.
7. Костиця М. Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: монографія / М. Ю. Костиця. — Житомир: Косенко, 2006. — 444 с.
8. Костиця М. Ю. Бельський Степан Володимирович / М. Ю. Костиця // Енциклопедія Сучасної України. — Київ, 2003. — Т. 2: Б-Біо. — С. 575-576.
9. Наукові установи і організації УССР. — Харків: Б. в., — 1930. — 362 с.
10. Прокопчук В. С. Під егідою Українського комітету краєзнавства / В. С. Прокопчук. — Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. — 312 с.